

Надія Краснянська

УДК 283 / 289

**“СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ”
НАПРИКІНЦІ 40-х – 60-х РОКІВ ХХ ст. В УКРАЇНІ:
З ВИКОРИСТАННЯМ МАТЕРІАЛІВ
ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ**

У цій статті аналізуються умови існування та діяльності протестантських конфесій наприкінці 40-х – 60-х років ХХ ст. в Україні. Конкретні наслідки антирелігійної політики влади демонструються на матеріалах Запорізької області.

Ключові слова: протестанти, партія, репресії.

“Свобода вероисповедания” в конце 40-х – 60-х годов ХХ ст. в Украине: на материалах Запорожской области

В данной статье анализируются условия существования и деятельности протестантских конфессий в конце 40-х – 60-х годах ХХ ст. в Украине. Конкретные последствия антирелигиозной политики власти демонстрируются на материалах Запорожской области.

Ключевые слова: протестанты, партия, репрессии.

“Freedom of religion” at the end of 40th 60th – of XX item is in Ukraine: on materials of the Zaporozhia area

In this article the terms of existence and activity of protestant confessions are analysed in the end 40th – 60th the XX century in Ukraine. The concrete consequences of anti-religious policy of power are demonstrated on materials of the Zaporozhian region.

Keywords: protestants, party, repressions.

Діяльність протестантських громад у радянський період, як і їх структура, соціальний склад та відносини з владою належать до недостатньо вивченої складової нашої історії.

Дослідження релігійної сфери суспільного життя у радянський період дослідників не цікавило. До часів перебудови такі теми були “неактуальні” або вивчались з метою покращення атеїстичної роботи серед населення.

До радянської історіографії з вказаної проблеми нале-

жать праці В. І. Гараджі, А. А. Чанишева, Л. В. Митрохіна, Ю. А. Розенбаума, Е. Ю. Зубкової та інші. З них ми можемо взяти відомості про наявність різних конфесій у СРСР, методи подолання релігійних поглядів, інтенсивність проведення атеїстичної пропаганди. Серед сучасних українських та зарубіжних авторів, вагомий внесок у розробку релігійно-церковної тематики зробили А. М. Колодний, В. І. Любащенко. У їхніх роботах міститься багато інформації з питань післявоєнного розвитку протестантських рухів на території України: створення Союзу євангельських християн-баптистів, державно-церковних взаємовідносин, поділ конфесій на легальні та нелегальні і наслідки такого розмежування. Значним доробком релігійної історії України є праці П. Л. Яроцького, С. І. Головащенко, В. К. Барана, Д. І. Єсипенка. У діаспорі активні дослідження з протестантської проблематики проводять – В. Домашовець, Л. Жабко-Потапович, В. Завадський.

Головною метою цієї статті є характеристика умов існування та діяльності протестантських конфесій наприкінці 40-х – 60-х роках ХХ ст., аналіз релігійного життя, що проходило в умовах повного протиріччя між декларованою Конституцією свободою совісті та постановами, інструкціями місцевої влади. Також увага приділяється двом абсолютно різним напрямам державної політики у 40-х – 50-х роках ХХ ст.: відносно ліберальний курс та традиційно-ортодоксальний антирелігійний напрямок державної політики з другої половини 50-х років.

Джерельною базою роботи є матеріали Державного архіву Запорізької області – фонд уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Запорізькій області, а також фонд Запорізького обкому компартії України, Відділ пропаганди та агітації 1945 – 1964 рр.

За різними матеріалами ми можемо простежити, що у 1945 – 1950 рр. дещо збільшилась кількість молитовних будинків, відбулося деяке пом'якшення у ставленні уряду до релігії. У перші повоєнні роки збільшується кількість громад, відбудовуються ті, що були зруйновані під час війни. Ситуація “лібералізму” щодо конфесійної структури, її зростання та функціонування продовжувалось менше десяти років.

Причиною таких змін знову була непримиренна політика щодо церкви як впливового суспільного інституту, який офіційно не міг знаходитись під контролем держави. Тому необхідні були інші форми примусу, важелі, за допомогою яких партія мо-

гла б регулювати релігійне життя.

У липні 1954 р. ЦК КПРС ухвалила Постанову “Про значні недоліки у науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення”, яка не була опублікована у пресі. У цій постанові визначалися чергові завдання, шляхи та методи посилення антирелігійної пропаганди [1]. Однак у листопаді того ж року ЦК КПРС ухвалив іншу Постанову – “Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення”, котра, на відміну від попередньої, відразу з’явилась на сторінках “Правди” [2].

У постанові вказувалось, що замість ідейної боротьби з релігією, замість пропаганди природничо-наукових знань в окремих центральних та місцевих газетах, у виступах деяких лекторів та доповідачів допускались образливі випадки проти духівництва та віруючих.

Йшлося про те, що на сторінках преси і виступах вони зображались людьми, які не заслуговують на політичну довіру, що в низці районів місцеві організації та окремі посадовці допускали випадки брутального ставлення до священиків, адміністративного втручання в діяльність релігійних об’єднань.

“У теперішній час, внаслідок перемоги соціалізму й ліквідації експлуататорських класів в СРСР підірване соціальне коріння релігії, знищена база, на яку спиралась церква. Служителі церкви у своїй більшості, як свідчать факти, також займають тепер більш лояльні позиції щодо Радянської влади. Тому боротьба з релігійними забобонами... повинна розглядатись як ідеологічна боротьба наукового, матеріалістичного світогляду проти антинаукового, релігійного світогляду” [3].

Одним із таких заходів боротьби була пропаганда атеїзму, яка у повоєнний період значно поживалась. Створювалися спеціальні лекторські групи, до складу яких обов’язково входили партійні працівники. Іноді лектори цих груп були недосвідчені, не мали відповідних навиків та рівня освіти.

Головним напрямом стала друкована пропаганда. Періодичні видання “Атеїст”, “Радянська Україна”, “Правда України”, молодіжні видання – “Сталінське плем’я”, “Молодь України” та інші були насичені статтями атеїстичного характеру [4].

Другим напрямом була лекційна пропаганда. При обласних та районних відділах освіти створювалися лекторські групи, які поширювали атеїстичні знання. Наприклад, у Запоріжжі у другій половині 1944 р. читалось 66 таких лекцій, а у першій половині 1945 р. – 189, у 1959 р. – 613. Подібні заходи проводились по всій

території України.

У роботі з атеїстичного виховання застосовувалось радіомовлення; курси атеїзму були запроваджені у вищих навчальних закладах, старших класах загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищах, на курсах різної професійної підготовки [5].

З цих засад випливав важливий практичний висновок. Постанова вимагала більш жорсткого підходу до відбору лекторських кадрів, контролю з боку партійних організацій за здійсненням науково-атеїстичної пропаганди. У ній підкреслювалася необхідність глибокої, терплячої, вміло поставленої роботи з людьми, недопустимість будь-яких образ віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання у діяльність церкви. Але треба визначити, як це виконувалось на практиці.

На прикладі багатьох громад Запорізької області, ми можемо простежити цей процес “атеїстичної боротьби”.

Почнемо огляд з районних центрів Запоріжжя, які нараховували значну кількість віруючих. Громада євангельських християн-баптистів (ЄХБ) була зареєстрована у місті Мелітополі 15 червня 1945 р., через вісім місяців вона була закрита та знята з реєстрації. На період ліквідації громада мала 150 дійсних членів.

Це значна кількість віруючих для протестантських громад, також треба врахувати той факт, що в місті існувало ще дві аналогічні общини загальною чисельністю 223 особи. Головною причиною ліквідації була заява Мелітопольської міської ради про приналежність будинку житловому фонду.

За тими ж архівними даними, комісії щодо розслідування цього інциденту створено не було. На засіданні комітету було прийнято відповідне рішення про закриття громади.

Громада начебто незаконно зайняла приміщення, а проведена раніше реєстрація була здійснена без дотримання відповідних норм. Такий приклад дозволяє говорити про пряме адміністрування релігійного життя.

Подібний зміст має рішення про закриття та зняття з реєстрації молитовного будинку ЄХБ в місті Великий Токмак. За повідомленнями членів церкви, вона існувала з 1912 р/, була офіційно зареєстрована у 1945 році і на цей момент мала 56 членів. Вже 11 квітня 1949 р. громада була закрита через відсутність приміщення під молитовний будинок, а також через те, що пресвітер переїхав на інше місце проживання [6].

Але на практиці протестантів ці факти ніколи не були приво-

дом для розпаду громади. Відомо, що члени общини іноді не претендували на окремі приміщення для проведення зібрань, часто богослужіння проходили у будинку одного з віруючих. Відсутність пресвітера теж не є причиною розпуску общини, адже його міг замінити інший проповідник. У практиці протестантських богослужінь Біблію може читати кожен віруючий, незалежно від духовної чи світської освіти.

Сьогодні існує достатня кількість громад, які так само не мають постійного пресвітера через різні причини, його замінюють диякони.

Аналогічні справи про закриття ми знаходимо щодо церкви села Михайлівка (Михайлівський район), Олександрівка (Приазовський район), села Тихонівка (Ново-Василівський район), села Максимівка (Червоноармійський район), села Ново-Українка (Червоноармійський район), села Федотівка (Мелітопільський район), села Корніївка (Веселівський район), села Калинки (Ново-Василівський район), села Приазов'я (Приазовський район), села Тимошенка (Михайлівський район), хутора Радіонівка (Осипенківський район), села Любицьке (Ново-Миколаївський район), села Кримки (Андріївський район) та інші [7].

У грудні 1956 р. кілька керівних працівників Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР звернулись у ЦК КПРС із проханням роз'яснити лінію партії з церковно-релігійного питання. У керівництві Ради фактично виявились дві тенденції, які умовно можна окреслити як обмежено-ліберальну та традиційно-ортодоксальну [4].

Один із прихильників “м'якого” курсу – В. Спиридонов – відстоював необхідність виключно ідейної боротьби з так званими релігійними пережитками, виступав проти продовження “політичної війни” з релігією, проти адміністрування й насильницьких заходів щодо церкви. Він підкреслював важливість дотримання законних прав громадян і, зокрема, статті 124 Конституції СРСР, яка гарантувала вільне відправлення релігійних обрядів. У листі в ЦК КПРС В. Спиридонов писав, що в Сталінській, Запорізькій, Одеській областях УРСР вірні роками не можуть добитись здійснення своїх прав, мати молитовні будинки і що в багатьох місцях республіки не припиняється “свавілля і беззаконня” стосовно церкви [5].

Представник жорсткого курсу – І. Іванов – наполягав на про-

довженні боротьби з релігією, будь-якому обмеженні діяльності духовництва. Він твердив про недопустимість розширення видавничої діяльності церкви, духовних навчальних закладів, продовження активної практичної діяльності громад і ін. [6]. Таким чином, виступав за зведення до мінімуму впливу релігії на суспільство.

Щоправда, навіть прихильники консервативного напрямку змушені були зважити на нову морально-психологічну атмосферу, що склалась у країні. Так, І. Іванов зауважував, що місцеві органи влади відхиляють усі без винятку прохання про відкриття церков, хоча “окремі настирливі клопотання великих груп віруючих” треба задовольняти.

Ці нові віяння знайшли відображення у пресі, в роботах вчених та публіцистів. У 1957 р. в одному з номерів журналу “Партийная жизнь” зазначалося: “Вести антирелігійну пропаганду в наших умовах – це означає боротися не проти вірних чи служителів церкви й релігійних культів, а проти релігійних ідей за свідомість людей, які перебувають під впливом таких ідей, це означає пропагувати науковий світогляд і з його позицій розкривати неспроможність релігійних уявлень” [7].

Незважаючи на такі заяви, вже у лютому 1960 р. усім уповноваженим Ради у справах релігії та церкви був надісланий ще один інструктивний лист № 057 [8].

Головне завдання полягало у тому, щоб “добитися послаблення духовного керівництва общинами”. Уповноважений рекомендував відвідати великі громади, послухати проповідників, поспостерігати за аудиторією і визначити план дій щодо кожної громади. Цей план на практиці був таким.

Зв'язок з громадами був таким, як демонструє справа про зняття з реєстрації громади ЄХБ села Благовіщенка (Кам'янсько-Дніпровський район), яка на цей момент нараховувала 72 дійсних члени. Для села, навіть для післявоєнного міста, це велика кількість віруючих однієї громади. Церкву закрили через відсутність приміщення [9].

Що стосується громад міста Запоріжжя, то процеси були аналогічні. Однією з перших згадується община ЄХБ селища Вознесенівка м. Запоріжжя. Вона була зареєстрована у 1946 р., знята з обліку 16 червня 1960 року. Тоді громада нараховувала 42 дійсних члени [7].

Причиною закриття був висновок житлової комісії про ава-

рійність будинку, можливість його обвалу. Хоча є заяви членів громад про добровільні внески на ремонт та самостійну відбудову приміщення.

Показовими є протоколи щодо закриття громад на Зеленому Яру. Перша знаходилась на вулиці Виноградна, 22. Термін оренди приміщення під молитовний будинок закінчився 10 серпня 1949 р., господар не бажав продовжувати оренду [10].

Інша община знаходилась на вулиці Червоній, будинок № 6. Ця громада подала прохання дати дозвіл на будівництво приватного приміщення під молитовний будинок по вулиці Шевченко №10 в селищі Зелений Яр. Прохання відхилили.

У документі вказувалось, що громади виникли під час німецької окупації: перша – наприкінці 1941 р., друга – на початку 1942 р. Тому вони потрапляли під пильний нагляд, вважались пронимецьки налаштованими організаціями. Зареєстровані були: вулиця Виноградна – 27 лютого 1946 р., (нараховувала на цей час 77 членів); вулиця Червона – 18 червня 1946 р., (відповідно мала 100 дійсних членів). Зняті з реєстрації у вересні 1960 р. і на цей період нараховували відповідно перша – 110 членів, друга – 112.

Як видно з виписки протоколу засідання виконавчого комітету Запорізької обласної ради депутатів робітників, влада вважала, що необхідності у будівництві молитовного будинку немає, адже в місті на вулиці Культурній, 9 є велика церква ЄХБ [11]. Але ніхто не зважав на незручність віруючих їхати до іншого району міста за сім кілометрів. До того ж на цей період церква на вулиці Культурній нараховувала 249 дійсних членів [12], будинок був розрахований на 300 осіб. Такі факти свідчать про відновлення сталінської репресивної політики 30-х років, коли в протоколах закриття громад зазначалось, що в місті чи у сусідньому селі існує громада такого ж вівровчення. Ці громади знаходились або дуже далеко, або через рік також закривалися. Крім того, літні люди, які становили до 60% членів церкви, просто фізично не могли ходити до 8 – 10 кілометрів на служіння.

За архівними матеріалами ми можемо вказати на існування громади ЄХБ також в Ордженікідзівському районі, в селищі Павло-Кічкас. Вона була знята з реєстрації на початку 1960 р., через відсутність належного приміщення. Також були громади в Ленінському районі (місце точного розташування не було вказано), в селах на околиці міста: Веселе, Верхня Хортиця [13].

Ці громади вказуються лише як наявні, але даних про їхню

реєстрацію, чисельність, місцезнаходження немає. Можливо, матеріали не збереглися, адже якщо громад не знімали з реєстрації, то даних до 90-х років взагалі не було.

Щодо інших громад протестантського спрямування, усі процеси були однакові і для адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників; незареєстровані громади не мали жодних прав.

Таким чином, політика партії, адміністративно-командного апарату стосовно церкви не змінюється. Незначне пом'якшення змінюється традиційним курсом нищівного ставлення до громад.

Наприкінці 50-х рр. ухвалено низку актів, які значно зменшили можливість відкриття храмів, проте істотно полегшили процедуру їх закриття. Вирішення цього питання переходило з відання Ради Міністрів УРСР у компетенцію облвиконкомів [1, с. 169 – 174].

У цей період місцеві органи влади порушували права вірних, законодавство про культу, діючи силовими методами, допускаючи пряме адміністрування.

Серед таких порушень слід назвати закриття храмів та молитовних будинків; безпідставне зняття з реєстрації, відмови від реєстрації релігійних об'єднань; незаконне вилучення у вірних ключів від церкви, вилучення релігійної літератури; проведення обшуків у церквах, молитовних будинках; відмови в прописці за місцем проживання священнослужителів, робітників і службовців церкви; образу релігійних почуттів; звільнення з роботи через релігійні переконання [14, с. 169 – 174].

Навесні 1959 р. Рада розіслала всім уповноваженим інструктивний лист № 59, згідно з яким запроваджувалась реєстрація членів виконавчих органів і ревізійних комісій церков.

Цю реєстрацію здійснювали уповноважені Ради, а там, де не було штатних уповноважених, – місцеві радянські органи.

Згідно з чинним законодавством, уповноважений мав право відхиляти окремі кандидатури, що їх пропонувала релігійна громада. Відновлення реєстрації давало можливість представникам влади “знати докладніше, хто працює в цих органах, і відхиляти осіб, робота яких там небажана” [15, с. 1 – 137].

Початок 60-х рр. відзначився посиленням переслідувань євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, представників інших церков.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що, незважаючи на пом'якшення політики держави щодо церкви, утиски продо-

вжувались і в післявоєнний період. Лише за офіційними даними в Запорізькій області було за 1945 – 1967 рр. ліквідовано 78 громад, загальна кількість віруючих яких становила більше ніж дві з половиною тисячі. Зовсім не знаходимо матеріали щодо діяльності менонітських церков, громад єговістів, п’ятидесятників, які були дуже чисельні у нашому регіоні ще тридцять років тому. Наприкінці 40-х років ХХ ст. єдиною легально діючою громадою стає Союз ЄХБ.

В Україні в цей період процеси були аналогічними: кількість громад ЄХБ зменшилась з 1 380 до 1 344, проте чисельність вірних зросла з 92,6 тис. до 102,3 тис. За ті ж роки кількість громад АСД скоротилась із 116 до 82, а чисельність віруючих зросла з 6,9 тис. до 8,6 тис.

Наприкінці 50-х – початку 60-х рр. відбувається низка судових процесів над віруючими. Судили переважно представників євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня й членів незареєстрованих общин, насамперед єговістів та п’ятидесятників. Матеріали Верховного суду СРСР свідчили про чисельні порушення, допущені судовими органами України. Мали місце факти необґрунтованого засудження громадян, які належали до зареєстрованих організацій і не порушували законодавства про культу. В окремих випадках застосовувалось надто жорстока кара, допускалися помилки під час кваліфікацій дій підсудних [16, с. 119 – 176].

Віруючі безпідставно притягувались до карної відповідальності за вигаданими звинуваченнями в дармоїдстві (на основі відповідного указу Верховної Ради СРСР). При цьому нерідко як дармоїдів судили пенсіонерів чи осіб, які сумлінно працювали в колгоспах, радгоспах, на підприємствах [17, с. 240 – 253]. Засуджених не завжди обґрунтовано позбавляли батьківських прав, особливо щодо малолітніх дітей. Найбільше помилок допускалося при визначенні підсудним міри покарання: дуже часто без достатніх підстав призначались максимальні покарання, очевидно, для залякування інших.

У наступні роки гоніння релігійних організацій, репресії щодо віруючих не припинялись, набравши більш завуальованих форм [18, с. 376 – 383].

Адміністрування щодо релігійних організацій, переслідування віруючих, яке негативно позначилося на всіх протестантських конфесіях, тривало фактично до середини 80-х рр. Вплив цих

чинників на динаміку, структуру протестантських конфесій був величезним – відбувається перехід деяких громад на нелегальне становище, виникнення так званого релігійного “підпілля”, до складу якого ввійшло близько половини громад п’ятидесятників, усі громади Свідків Єгови, АДС та інші.

Список використаних джерел та літератури

1. Україна крізь віки : XX ст. – Т. 20. – К. : Знання, 2002. – 234 с.
2. Там само.
3. КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : Поліграф, 1980. – Т. 6. – 689 с.
4. Вербило О. М. Питання атеїстичного виховання населення України. 1943–1945 рр. / О. М. Вербило // Український історичний журнал. – 1982. – № 6. – С. 75–80.
5. Там само.
6. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 2556. – Оп. 1.; Ф.П–102. 1945–1964 рр. ДАЗО. – Ф. 2556. – Оп. 1.
7. ДАЗО. – Ф. 2556. – Оп. 1. – Спр. 1, 11 – 17, 20, 21, 28, 30.
8. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М.: Издание Всесоюзного совета евангельских христиан-баптистов, 1989. – 562 с.
9. ДАЗО. – Ф. 2556. – Оп. 1. – Спр. 1. – 20 с.
10. ДАЗО. – Ф. 2556. – Оп. 1. – Спр. 15. – 20 с.
11. ДАЗО. – Ф. 2556. – Оп. 1. – Спр. 22. – 21 с.
12. ДАЗО. – Ф. 2556. – Оп. 1. – Спр. 25. – 20 с.
13. ДАЗО. – Ф. 2556. – Оп. 1. – Спр. 27. – 22 с.
14. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні / В. І. Любашенко. – Львів : Просвіта, 1995. – 375 с.
15. ДАЗО. – Ф. 2556. – Оп. 1. – Спр. 9. – 21 с.
16. Ф.П.–102. 35. – Оп. 1. – Спр. 1188 Інформація райкомів КП(б)У, парткомів обкому КП(б)У про пропагандистську та політмасову роботу. 1945 р. – 137 арк.
17. Будьян Дж. Путешествие Пилигрима / Джон Будьян. – М. : “Москва”, 1991. – 383 с.
18. Решетников Ю. Огляд історії Євангельсько-баптистського братства в Україні / Ю. Решетников, С. Санніков. – Одеса : “БОГО-МИСЛІЄ”, 2000. – 324 с.